

Indledningen er redigeret af Stine Kylsø Pedersen og Steen Tullberg

Tilsyn ved

Denne pdf er en læseversion af værkets indledning. Værket findes digitalt med punktkommentarer, tekstredigering og faksimiler på www.grundtvigsværker.dk

PDF ved Kim Steen Ravn

Copyright: *Grundtvigs Værker* 2024

Indledning til

Den christelige Børnelærdom [2. udgave]

ved Anders Holm

Indhold

- 1 Et teologisk hovedværk – i sin egen genre
- 2 Baggrund
  - 2.1 Grundtvigs teologiske og kirkepolitiske udvikling
  - 2.2 Den kirkepolitiske kamp efter 1825
  - 2.3 Ideen til Den christelige Børnelærdom
- 3 Værkets formål
- 4 Opbygning
- 5 Indhold
- 6 Anvendt litteratur

1 Et teologisk hovedværk – i sin egen genre

Den christelige Børnelærdom udkom i oktober 1868. Bogen består af 21 kapitler, der oprindeligt havde været trykt som artikler i tidsskriftet *Kirkelig Samler* i årene 1855-1861, men som nu ifølge Grundtvigs forord “efter Venners Ønske” (Grundtvig 1868, s. [I]) udsendtes som samlet værk.

Den christelige Børnelærdom er ofte blevet betegnet som Grundtvigs teologiske hovedværk. Imidlertid er den frit associerende og “essayistisk” (Bjerg 2002, s. 14) i stilen, hvilket har gjort det vanskeligt for forskningen at karakterisere genren præcist. Måske netop derfor har flere fortolkere forsøgt sig med negativt tilnærmende beskrivelser. Navnlige er det blandt teologiske forskere blevet betonet, at bogen var noget andet end en klassisk dogmatik, men alligevel indeholdt en gennemtænkt iboende dogmatik eller teologi. For eksempel hævder Kaj Thaning, “Det er ingen dogmatik i sædvanlig betydning af det ord, men bogen kan dog kaldes Grundtvigs dogmatiske testamente” (Thaning 1963, s. 656), mens Svend Bjerg overvejer, om man

ligefrem kunne kalde værket “Grundtvigs ‘anti-dogmatik” (Bjerg 2002, s. 7), for dog kort efter at slå til lyd for, at denne “ene bog rummer hele Grundtvigs teologi, en rig og reflekteret dogmatik, en bevægende bog” (Bjerg 2002, s. 8). Bjerg vurderer desuden, at den ikke ligger “langt fra en traditionel, nogenlunde samtidig dogmatik som H.L. Martensens *Den christelige Dogmatik* fra 1849” (Bjerg 2002, s. 7).

En genre, det ville være nærliggende at sammenligne værket med, er katekismegenren. Gennem 1840’erne havde Grundtvig løbende gjort sig overvejelser om behovet for at udfærdige en erstatning for Luthers Lille Katekismus (se [afsnit 2.3](#)), der lige siden reformationen havde været den obligatoriske børnelærdom for alle borgere i Danmark. Det ville dog heller ikke være korrekt at beskrive *Den christelige Børnelærdom* som en katekismus. Dertil er værket alt for kompliceret i sin form og fuld af polemiske replikker til samtidens kirkepolitiske problemstillinger. Alligevel er værkets hensigt som i en katekismus at oplyse om det, enhver døbt dybest set bør vide om kristendommen og det kristelige liv. Netop dette er da formentlig også, hvad Grundtvig har forstået ved udtrykket “den christelige Børnelærdom”, fx når han i titelartiklen (“Om den Christelige Børnelærdom”) skriver, “at den *christelige Børnelærdom* skal indbefatte *alt* det *Grund-Christelige*, som Vorherre *Jesus Christus* selv og *Apostlerne*, som havde hans uindskrænkede *Fuldmagt*, har lagt til Grund i Menigheden” (Grundtvig 1855b, s. 97). Senere i samme artikel bliver det endvidere klart, at han med den kristelige børnelærdom først og fremmest sigter til forsagelsen af djævelen og den apostolske trosbekendelse, som anvendes i forbindelse med dåben, og som han mener, stammer fra Kristus.

En mere direkte karakteristik af værkets genre giver Grundtvig i fortalen til det samlede værk fra 1868 (også kaldet “Anden Udgave”). Her omtaler han sin bog som “Oplysninger om den christelige Børnelærdoms Forhold til det christelige Liv” (Grundtvig 1868, s. [I]). Med udtrykket “Oplysninger”, som han også tidligere havde anvendt i titlen på en længere afhandling i tre dele, *Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne* (Grundtvig 1840-1842), ønskede Grundtvig formentlig at angive, at han i sin egen frie prosagenre ville kaste lys over den situation, den kristne allerede befinder i ved at være døbt og medlem af kirken. Samstemmende hermed tilkendegiver han i artiklen “Om vor tredie Troes-Artikel” fra januar 1855, at hans hensigt er at “oplyse og gavne Menigheden” (Grundtvig 1855a, s. 7) og meddeler desuden, at han udelukkende vil skrive “om den fælles Tro til mine Medchristne” (8). Forbilledet er apostlene, som skrev ‘apostelskriften’ (Det Nye Testamente). Også de skrev “deres christelige Oplysninger *kun for* Christne og *til* Christne, som havde *hørt* og *troet* og var *døbte* med den christelige Daab” (7). Formentlig derfor er artiklerne stort set konsekvent skrevet i “vi”-form, ligesom Grundtvig flere gange bedyrer, at han ikke gør sig forhåbninger om, at hans modstandere forstår eller overbevises af hans ord. Det kan desuden tilføjes, at undertitlen på *Kirkelig Samler*, hvori artiklerne tryktes første gang, er “Tidsskrift til christelig Oplysning”, hvilket kunne indikere, at denne genrebetegnelse har været naturlig at anvende for tidsskriftets redaktør C.M. Kragballe og ydermere tyder på, at den har været udbredt i Grundtvigs kreds.

2 Baggrund

2.1 Grundtvigs teologiske og kirkepolitiske udvikling

De forskellige teologiske antagelser, liturgiske overvejelser og kirkepolitiske betragtninger, som findes i *Den christelige Børnelærdom* kan, som ofte noteret i forskningen (se fx Bjerg 2002, s. 9; Thyssen 1983, s. 342), ses som en videreudvikling af den kirkeforståelse, Grundtvig nåede frem til gennem den 'mageløse opdagelse' i 1825 (se indledningen til *Kirkens Gienmæle* [her](#)). Af vedvarende betydning havde ikke mindst været hans skifte i synet på Bibelen efter 1825. I 1810'erne havde Grundtvig med Luther som forbillede og i tilslutning til den lutherske tradition anset Bibelen som den eneste rette kilde til viden om sand kristendom og det, som statens kirke og dens medlemmer var forpligtede på. Men i løbet af første halvdel af 1820'erne var han – undervejs i sine diskussioner med samtidens rationalistiske teologi og den historiske bibelvidenskab – i stigende grad blevet usikker på holdbarheden af, at en bog skulle kunne levere svarene på, hvad den levende kirke var og skulle være.

De mange overvejelser førte i 1825 Grundtvig frem til den erkendelse, at kristendommen i virkeligheden findes og lever i nutiden, fordi der i kirken vedblivende havde været og stadig blev holdt gudstjeneste med dåb og nadver. Med årene blev han gradvist mere overbevist om holdbarheden af denne opdagelse. Især identificerede han i stigende omfang dåben, hvor den apostolske trosbekendelse lyder, som stedet, hvor Gud og menneske indgik en gensidig pagt (dåbspagten). Trosbekendelsens indhold var horisonten for kristenlivet, mente Grundtvig, og i kraft af dens gentagelse ved tilspørgslen ved dåben er kristendommen blevet overleveret i den kristne menighed gennem tiden – et tema, Grundtvig behandler i *Den christelige Børnelærdom* fra stadig nye vinkler og kæder sammen med sine teologiske, antropologiske, liturgiske og kirkepolitiske overvejelser.

Grundtvig opgav hermed det lutherske eller protestantiske princip om Bibelen som kirkens normerende dokument og begyndte i stedet at betragte den som en historisk kilde, der forklarer kirkens opståen og tidlige udvikling. Det er i Grundtvigforskningen blevet diskuteret, i hvor høj grad dette var et opgør med hans store forbillede Luther (fx Jørgensen 1998, Grane 1998, Bjerg 2002, Holm 2012). Det mente Grundtvig efter al sandsynlighed ikke selv. Hans opfattelse var tværtimod, at han netop hermed førte Luthers indsats under reformationen videre i en ny tid.

2.2 Den kirkepolitiske kamp efter 1825

Den christelige Børnelærdom afspejler endvidere den udvikling, der var foregået i Grundtvigs syn på stat og kirke. I *Kirkens Gienmæle* fra 1825, hvor Grundtvig første gang lancerede sin mageløse opdagelse, var han stadig tilhænger af samtidens, dvs. enevældens, kirkelige love. I skriftet, der var et stærkt kritisk angreb på en ny bog, *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, af en af samtidens toneangivende teologiske professorer, H.N. Clausen, forsøgte Grundtvig således ud fra en henvisning til gældende lov at argumentere for, at Clausen burde gå af som professor som følge af den vranglære, hans bog var udtryk for. At udfaldet blev helt anderledes, da Clausen i stedet for at inkludere sig på en teologisk eller kirkepolitisk diskussion lagde sag an mod Grundtvig for personkrænkende udtalelser, ændrer ikke på, at Grundtvig endnu på dette tidspunkt tilsluttede sig det statskirkelige system og

den religiøse uniformitet, der var grundlag for dets principper og love.

Snart overbevistes Grundtvig dog om, at der var noget galt med netop den gældende ordning. Efter sagen mod Clausen 1825-1826, der endte med, at Grundtvig opsagde sit embede og fik en injuriedom, førtes en voldsom debat i forskellige tidsskrifter mellem hans og Clausens støtter, i Grundtvigforskningen ofte kaldet kirkekampen (se indledningen til *Kirkens Gienmæle*, afsnittet "[Modtagelse](#)"). Skønt mange af Grundtvigs tilhængere, fx J.C. Lindberg, i denne strid lagde sig i slipstrømmen på synspunkterne i *Kirkens Gienmæle*, kom Grundtvig undervejs i debatten selv gradvist mere i tvivl om angrebets kirkepolitiske berettigelse. Allerede fra 1827 begyndte han i sine skrifter at argumentere for, at forholdet mellem stat og kirke burde laves om, så kirkeinstitutionen begrænsede sig til at være en borgerlig indretning (dvs. en økonomisk-juridisk ramme) med den størst mulige grad af frihed. Grundtvig indtog nu den holdning, at præsterne burde få læremæssig frihed i forkyndelsen og frihed til at tilrettelægge liturgien i gudstjenesten, som de ville. Samtidig skulle der være frihed for kirkens medlemmer til at løse sognebånd og søge tilknytning til et andet sogn.

Med disse ideer brød Grundtvig efterhånden helt med enevældens officielle kirkepolitik vedrørende uniformitet i lære og liturgi, og dermed også med de principper, han havde lagt til grund for sit angreb på H.N. Clausen i 1825. I en lang række skrifter, heriblandt *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet* fra 1834 (se indledningen til denne [her](#)), men også gennem de kirkepolitiske debatter frem mod og i forbindelse med systemskiftet i 1848-1849 og endelig i *Den christelige Børnelærdoms* artikler fra 1855-1861, videreudviklede Grundtvig sine ideer på dette område.

2.3 Ideen til *Den christelige Børnelærdom*

Det er vanskeligt at afgøre, hvornår præcist ideen til *Den christelige Børnelærdom* opstod. Flere udtalelser, manuskripter og udgivelser tyder dog på, at Grundtvig gennem flere årtier med jævne mellemrum havde overvejet, hvad der på grundlag af den teologi han udviklede efter 1825-opdagelsen, egentlig kunne kaldes kristelig børnelærdom, og om det var nødvendigt med en ny introduktion i bogform.

Det gælder fx et manuskript med titlen "Den kristelige Børnelærdom", der tryktes posthumt den 7. maj 1876 i *Dansk Kirketidende*, men som ifølge udgiverens fodnote er skrevet allerede i 1840 (jf. Grundtvig 1876, sp. 313). Teksten, der er udformet som en dialog mellem en præst og en moder, begynder med, at moderen beder præsten give hende en klarere forestilling om den kristelige børnelærdom, som hun kan "indprænte" (sp. 313) sine børn. Præstens holdning viser sig at være, at selve ideen om at "indprænte" afslører en grundlæggende misforståelse. Kristen bliver man kun ved hjertets drift – ikke ved tvungen indlæring af bøger. Derfor har den udbredte undervisning i Luthers Lille Katekismus som alle kristnes nødvendige børnelærdom været forkert. Det er ikke "ved Bøglæsningen men ved *Daaben* vi indføres i Herrens Hus og optages i hans Menighed", hævder præsten; hvad der til gengæld "ved *Daaben* siges til os og kræves af os i *Herrens Navn*, det maa nødvendig være den kristelige Børne-Lærdom i allerstrængeste Forstand" (316). Præsten uddyber sit synspunkt – der formentlig også er Grundtvigs eget – med at påpege, at børnelærdommen kun

findes ved at betragte det levende kristelige liv i kirke og hjem, og at dette liv udelukkende kan tilegnes i absolut frihed. At presse et *“teologisk System”* (326) ind i børn gennem udenadslære og tvangslæsning skaber ikke et holdbart og troværdigt kristeligt liv.

Den 12. december 1846 udtalte Grundtvig sig under et indlæg på Københavns præstekonvent om behovet for “en Bog man helst skulde ønske brugt ved Meddelelsen af den christelige Børnelærdom” (Grundtvig 1847, sp. 289). Anledningen var en verserende drøftelse i konventet om muligheden for en lærebog til erstatning for “Balles Lærebog” fra 1791, *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*. I indlægget, der optryktes i *Dansk Kirketidende* (1847), kritiserer Grundtvig tvangen i undervisningsmetoderne i den lutherske kirke efter reformationen. Det væsentlige, der er brug for, er efter hans mening en bog, der kan forberede “en ordenlig og frugtbar Kirkegang” (292) for dem, der frivilligt ønsker at deltage. Bogen bør dog ikke skrives direkte til børn, der savner de fornødne forudsætninger for at forstå den, vurderer han. I stedet må sigtet være forældre, lærere og præster som et grundlag for deres undervisning af børnene.

I indlægget overvejer Grundtvig, hvorvidt bogen bør være en hel eller delvis erstatning for Luthers Lille Katekismus, som gennem århundreder har virket “til Børnelærdommens godvillige og frugtbare Forplantelse” (292). På trods af den store og vigtige betydning, han mener, katekismen har haft, finder han ikke, den er “fyldestgiørende i vore Dage” (293). Det, Grundtvig især savner, er “det kirkelige Præg, den kirkelige Sammenhæng og Fuldstændighed” (293), ligesom han undrer sig over, at Luther begyndte med de ti bud, som ikke har nogen plads i gudstjenesten.

Hensigten med en ny bog må for Grundtvig være at give et “Overblik af Kirken og det Kirkelige hos os” (294). Den bør derfor “begynde med jævn Oplysning om Kirke, Præst, Søndag, Høitider og den almindelige Gudstjeneste, dernæst stille Daaben med Confirmationen og Nadveren paa deres rette Plads i uopløselig Forbindelse med Troens Ord, Herrens Bøn og Velsignelsen, og slutte med en passende Oplysning om Præstevielse, Brudevielse, Ligbegængelse, Huusandagt og Bibel-Læsning” (294). Grundtvig regner ikke med, at en sådan bog vil føre til mirakler, men dog, at den kan blive “et godt Hjælpemiddel i christelige Forældres og Skolemestres Haand til at lægge en Grundvold, der kunne bære Alt hvad christelige Præster kunde opbygge” (294). Mere kan man ikke forlange af en bog, hævder han – et synspunkt, der gentages i det indledende kapitel til *Den christelige Børnelærdom* (se indledningen til [“Om den Christelige Børnelærdom”](#)).

Da Grundtvig publicerede sit indlæg i *Dansk Kirketidende*, foreslog hans ven sognepræst Peter Rørdam:

Hvad De baade skrev mig til, og jeg senere læste mere om i Kirketidenden, angaaende Confirmationen, har glædet mig meget (...) Da De nu har givet Tegningen til en kirkelig Ledetraad, tænker De saa ei paa at fuldende Arbeidet? De kan troe, at en saadan Bog vilde gjøre Gavn, for der er Mange, som føle, at det nærværende Læserie er forkeert; men de ved ei, hvorledes de skal gjøre det anderledes (Rørdam 1892, 59).

Med læseriet hentyder Rørdam formentlig til konfirmationsundervisningen. Grundtvigs svar kendes ikke, men det er nærliggende at tro, at tanken om en sådan udgivelse har været til stede i Grundtvigs og hans tilhængeres bevidsthed i de følgende år, og blevet styrket gennem udgivelsen af artikelserien i *Kirkelig Samler*. Ifølge den norske teolog Hans Brun var det imidlertid Grundtvigs ven, Gunni Busck, der opmuntrede Grundtvig til at lave den samlede udgivelse i 1868 (Brun 1882, 619).

Nogle år senere udfærdigede Grundtvig endnu en dialog, der offentliggjordes den 18. november 1849 i *Dansk Kirketidende* som "Samtaler om den Christelige Børnelærdom". I forhold til manuskriptet "Den kristelige Børnelærdom" (som nævnt skrevet 1840, udgivet 1876) førtes ordvekslingen denne gang mellem en yngling og en olding, som er den, der repræsenterer Grundtvigs synspunkt. Som i 1840-dialogen mellem moderen og præsten er udgangspunktet, at ynglingen ønsker at "høre alt", hvad oldingen "har at sige om den *christelige Børnelærdom*" (97), og atter fremføres synspunktet, at Luthers Lille Katekismus var god og nødvendig som oplysning om den kristelige børnelærdom i 1500-tallet, men at den nu ikke længere er tilstrækkelig. Dialogens afgørende pointe er, at den lutherske børnelærdom altid må måles på den kristelige børnelærdom, som Kristus selv har lagt med dåben. Kernen i den kristelige børnelærdom udspringer fra "*Daabs-Pagten, Daabs-Ordet, Fadervor og Fredslysningen*" (111). Også dette synspunkt genoptog Grundtvig i de senere artikler i *Den christelige Børnelærdom*.

3 Værkets formål

Skønt der i Grundtvigforskningen er forholdsvis bred enighed om, at *Den christelige Børnelærdom* udgør en form for højdepunkt i Grundtvigs teologiske og kirkepolitiske udvikling, er der ret forskellige bud på værkets formål.

P.G. Lindhardt hævdede i en artikel i *Dansk Udsyn* 1957, at Søren Kierkegaards kirkekamp i 1854-1855 var afgørende for tilblivelsen af *Den christelige Børnelærdom*, og at "værket er helt igennem bestemt af at være et 'svar' til Kierkegaard" (Lindhardt 1957, 151). Ifølge Lindhardt gælder dette "ikke blot de steder, hvor det står med rene ord, men så at sige fra side til side hele bogen igennem" (151). Denne påstand gentog Lindhardt flere gange i en årelang diskussion med Kaj Thaning (se Holm 2009, 276-284). Thaning forstod derimod værket som et personligt opgør med lutherdommen og dens tankeverden og Grundtvigs frigørelse fra den "skriftbundethed, han selv som lutheraner havde været hildet i" (Thaning 1963, s. 657). Med andre ord var hovedmodstanderen ifølge Thaning hverken Luther eller Kierkegaard, men derimod "tidens lutherske kristendomsopfattelse og dens fornægtelse af 'det virkelige Liv'" (658). Svend Bjerg opfatter i modsætning til disse to tolkninger ikke værket som bestemt af polemikken mod noget andet, men som Grundtvigs forsøg på at fremskrive sin "fundamentalteologi (retorisk erfaringsteologi) og trinitetsteologi" (Bjerg 2002, 15). Værket blev ifølge Bjerg skrevet med henblik på at overtale menigheden til at føre et sandt kristeligt liv eller oplyse dem om et sådant – en tolkning, der svarer til ovenstående overvejelser over værkets genre som kirkelige oplysninger.

4 Opbygning

De 20 første artikler fylder mellem 10 og 20 sider i oktavformat, mens den sidste artikel, der i første omgang blev delt op i tre numre i *Kirkelig Samler*, sammenlagt fylder 104 sider. Til trods for Grundtvigs ovennævnte ideer om at udfærdige en kristelig børnelærdom, er det aldrig blev godtgjort, hvorvidt han fra begyndelsen havde planer om en samlet bogudgivelse eller en fuldt gennemtænkt idé for artiklernes rækkefølge i *Kirkelig Samler*. At udgiveren, C.M. Kragballe, i forordet til første årgang fra 1855 angiver "Betragtninger over de Christnes Børnelærdom" (Kragballe 1855, s. 4) som det første af fem punkter for indholdet af det nye tidsskrift, kan indikere, at serien har været en bestillingsopgave eller på anden vis aftalt i forbindelse med tidsskriftets oprettelse. En mere konkret anledning til tilblivelsen er det ikke lykkedes at opspore udover ovenfor omtalte samtaler med Peter Rørdam og Gunni Busck.

Ud fra indholdsmæssige kriterier kunne en forklaring på artiklernes rækkefølge være, at Grundtvig har haft en idé om et bestemt udvalg af temaer, han ville skrive om, men at den samtidige kirkelige udvikling og debat indimellem fremskyndede, hvad han udgav og hvornår, og at disse forhold til dels prægede indholdet. Eksempelvis udkom artiklen "Det Ny Testaments Christendom!" næppe tilfældigt kort efter Søren Kierkegaards død. Netop begrebet "det nye Testaments Christendom" havde været afgørende i Kierkegaards angreb på folkekirken i 1854-1855. En anden plausibel forklaring er, at Grundtvig løbende fandt frem til de enkelte artiklers emner og indhold. Ofte når han således undervejs frem til et eller flere temaer i en artikel, som han så griber fat om i de følgende artikler.

I forhold til artikelserien i *Kirkelig Samler* ændrer Grundtvig i den samlede 1868-udgivelse kun rækkefølgen af de første syv artikler, mens resten har samme placering i forhold til hinanden. Den ændrede rækkefølge er illustreret i følgende skema:

De første syv artikler i <i>Kirkelig Samler</i> 1855-1856 i kronologisk orden	Rækkefølgen i <i>Den christelige Børnelærdom</i> 1868
Om vor tredie Troes-Artikel (januar 1855)	Den Christelige Børnelærdom
Om den Christelige Børnelærdom (maj 1855)	Den Christelige Daabspagt
Den Christelige Daabspagt (juli 1855)	Forsagelsen i Daabs-Pagten
Herrens Bøn "Fadervor." (oktober 1855)	Den apostoliske Troes-Bekiendelse i den christelige Daabspagt
Det Ny Testaments Christendom (januar 1856)	Om vor tredie Troes-Artikel
Forsagelsen i Daabs-Pagten (april 1856)	Herrens Bøn "Fadervor."
Den apostelige Troes-Bekjendelse i den christelige Daabspagt (august 1856)	Det Ny Testaments Christendom

Årsagen til omrokeringen i 1868-udgaven er ukendt. En forklaring kunne være, at Grundtvig har fundet det vigtigt at sætte titelkapitlet først og derefter at placere kapitlerne om dåbspagten lige efter for at vise dåbens afgørende betydning som

indgang til kristendommen eller kristenlivet. Derefter har han så bevaret rækkefølgen i de resterende artikler, hvor han har udfoldet sit syn på det kristelige liv og teologiske emner, for i forlængelse heraf at fremlægge sine kirkelige, historiske og politiske tanker. Dette kunne tyde på, at Grundtvig har haft en nogenlunde gennemtænkt plan for rækkefølgen. Ikke langt fra denne fortolkning hævder Svend Bjerg, at “*Børnelærdommen* er løst disponeret i tre dele, kap. 1-8 om apostolikum, kap. 9-15 om det kristelige liv, kap. 16-21 om kirkepolitiske og frelseshistoriske emner” (Bjerg 2002, s. 14).

5 Indhold

I samtlige artikler står Grundtvigs 1825-opdagelse centralt. Igen og igen betones således Guds ord i Herrens indstiftelser i dåb og nadver som menighedens og kristenlivets udgangspunkt og eksistensbetingelse. Denne tanke er gennem artiklerne ikke blot grundlaget for Grundtvigs teologiske udredninger af klassiske dogmatiske emner som treenigheden, tro, håb og kærlighed eller Helligånden og dens gerning i menigheden, men også for pastoralteologiske emner og argumentationen for kirkelig frihed. Et væsentligt hovedanliggende for Grundtvig er undervejs at pege på, at intet menneskeskabt må komme imellem Guds ord i sakramenterne og den troende, ligesom intet skriftligt kan træde i stedet for den mundtlighed, der er en forudsætning for ordets virkekraft. Disse motiver står dog ikke alene. Fra og med tiende artikel, “Det christelige, aandelige og evige Liv” (1857), bevæger Grundtvig sig ind på gudsordets virkninger i mennesket. Som en afgørende nøgle i forståelsen heraf udfolder han sit syn på sammenhængen mellem det medfødte og det genfødte menneskeliv. Hans synspunkt er, at menneskets muligheder ligger i, at syndefaldet ikke har udslettet gudbilledligheden fuldstændig. Undervejs tager han en række enkeltsager i kirkelivet op som skriftemål og altergang og præstefrihed. Til sidst udlægger han, hvad kristen tro er, gennem en række kirkehistorisk orienterede tekster. Den sidste af disse, “Det evige Livs-Ord af Vorherres egen Mund til Menigheden” (1860-1861), tager form af et over 100 sider langt “testamente” fra Grundtvig til den kristne menighed i Danmark. Her ser han frem mod de sidste tider, som han vurderer som forholdsvis nært forestående.

6 Anvendt litteratur

- Bjerg, Svend (2002) *Gud først og sidst – en læsning af Den christelige Børnelærdom*. København..
- Brun, H., Biskop ([1882]) *Biskop N.F.S. Grundtvigs Levnedsløb, udførligst fortalt fra 1839. Et Bidrag*, bind 2. Christiania, Kolding, København.
- Grane, Leif (1998) “Grundtvigs forhold til Luther og den lutherske tradition”, i *Grundtvig-Studier*, 21-41.
- Grundtvig, N.F.S. (1825) *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiae Dr. H. N. Clausen*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1834) *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*.

København.

- Grundtvig, N.F.S. (1840-1842) “Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Christne”, i *Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi*, bind 1, s. 1-48, bind 2, s. 171-207 og bind 4; s. 15-42. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1847) “Den Christelige Børnelærdom. (Oplæst i det Kiøbenhavnske Convent.)”, i *Dansk Kirketidende*, nr. 71, sp. 289-295. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1849) “Samtaler om den Christelige Børnelærdom”, i *Dansk Kirketidende*, nr. 215, sp. 97-111. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1855a) “Om vor tredie Troes-Artikel”, i *Kirkelig Samler. Tidsskrift til christelig Oplysning*, bind 1, s. 7-22. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1855b) “Om den Christelige Børnelærdom”, i *Kirkelig Samler. Tidsskrift til christelig Oplysning*, bind 1, s. 97-112. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1856) “Det Ny Testaments Christendom!”, i *Kirkelig Samler. Tidsskrift til christelig Oplysning*, bind 2, s. 1-14. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1857) “Det christelige, aandelige og evige Liv”, i *Kirkelig Samler. Tidsskrift til christelig Oplysning*, bind 3, s. 97-114. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1860-1861) “Det evige Livs-Ord af Vorherres egen Mund til Menigheden”, i *Kirkelig Samler. Tidsskrift til christelig Oplysning*, bind 6, s. 193-216; bind 7, s. 1-30 og 145-196. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1868) *Den christelige Børnelærdom, betragtet af Nik. Fred. Sev. Grundtvig. Anden Udgave, optrykt efter “Kirkelig Samler”*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1876) “Den kristelige Børnelærdom”, i *Dansk Kirketidende*, nr. 19, sp. 313-328. København.
- Holm, Anders (2009) *To samtidige. Kierkegaards og Grundtvigs kritik af hinanden*. København.
- Holm, Anders (2012) “Kunsten at fortsætte reformationen: Grundtvig og Luther”, i *Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000*, (red.) Niels Henrik Gregersen, s. 73-88. København.
- Jørgensen, Theodor (1998) “Grundtvig og den lutherske tradition”, i *Grundtvig-Studier*, s. 42-60.
- Kragballe, C.M. (1855) “Forord”, i *Kirkelig Samler. Tidsskrift til christelig Oplysning*, bind 1, s. 5-6. København.
- Lindhardt, P. G. (1957) “Kierkegaard og Grundtvig”, i *Dansk Udsyn*, nr. 49, s. 147-161. Kolding.

- Rørdam, Peter (1892), *Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvexling fra 1844 til 1856 udgivne af H.F. Rørdam*, bind 2. København.
- Thaning, Kaj (1963) *Menneske Først – Grundtvigs opgør med sig selv*. København.
- Thyssen, Anders Pontoppidan (1983) “Grundtvigs tanker om kirke og folk 1848-72” i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og Udviklingslinier Fra de senere Års Grundtvigforskning*, (red.) Christian Thodberg og Anders Pontoppidan Thyssen, s. 335-359. Århus.